

मेघदूतको काव्यप्रयोजन

सागरमणि सुवेदी *

सार

संस्कृत काव्यशास्त्रका विभिन्न सम्प्रदायका आचार्यहरूले आआफ्ना किसिमले काव्याध्ययनको उपादेयता वा प्रयोजन स्थापना गरेका छन् । दृश्य र श्रव्यकाव्यको आस्वादन प्रक्रिया फरक भए तापनि आनन्दानुभूति सहृदयगत प्राप्त हो । काव्यशास्त्रीहरूले प्रतिपादन गरेका काव्यप्रयोजनहरू आनन्द बाहेक अन्य पनि छन् । काव्यका माध्यमबाट कवि स्वयमूले प्राप्त गर्ने र सहृदयले प्राप्त गर्ने केही समान र केही अलग अलग प्रयोजनहरू निर्दिष्ट छन् । ती कतिपय प्रत्यक्ष र कतिपय परोक्ष वा अदृष्ट प्रयोजन भनी मानिएका छन् । विभिन्न आचार्यहरूले प्रतिपादन गरेक प्रयोजनहरू लोककल्याणकारी भावनामा आधारित रहेका देखिन्छन् । काव्यास्वादनबाट सहृदयले सुखप्राप्त गर्छ, उसको बुद्धिको किवास हुन्छ, समाजले धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष प्राप्त गर्दछ, काव्यले मानिसलाई कलामा निपुण बनाउँछ, काव्यकीर्ति प्रदायक हुन्छ, यसले प्रेमभावना जागृत गराउँछ । काव्य अभीष्ट प्राप्त गर्न सहयोगी हुन्छ । समग्रमा काव्य लोककल्याणका लागि समर्पित हुन्छ । विभिन्न आचार्यहरूले स्थापना गरेका प्रयोजनहरूको संश्लेषित निष्कर्ष यही नै हो । काव्य अध्ययन अध्यापनका सन्दर्भमा पनि यो प्रयोजनहरूको चर्चा गरिन्छ । तिनलाई सूत्रात्मक रूपमा धर्म, अर्थ र कामलाई बाउन त्रिवर्ग, र धर्म, अर्थ, काम र मोक्षलाई समेत सङ्केत गर्न चतुर्वर्ग र पुरुषार्थ चतुष्टय जस्ता शब्दहरू पारिभाषिक रूपमा स्थापित छन् । काव्यप्रयोजनको व्याख्या गर्ने सन्दर्भमा धर्म, अर्थ र मोक्ष जति स्थान पाएका छन् । त्यति कामले पाएको देखिँदैन । प्रस्तुत लेखमा महाकवि कालिदासको प्रसिद्ध दूतकाव्य मेघदूतलाई आधार बनाएर उल्लिखित प्रयोजनहरू मध्ये कामको खोजी, त्यसको सैद्धान्तिक र काव्यिक महत्त्व एवम् जैविक अपरिहार्यताको सैद्धान्तिक शास्त्रीय पक्षको अध्ययन अनुसन्धान विधिपूर्वक गरिएको छ । अध्ययनका लागि प्राथमिक र द्वितीयक दुवै प्रकारका सामग्रीहरूको उपयोग आवश्यकताअनुसार गरिएको छ । व्याख्या विश्लेषणका सन्दर्भमा कम महत्त्व पाएको तर सृष्टि प्रक्रियाका प्रथम सोपान धर्म, मोक्षसँग प्रत्यक्ष जोडिएको कामको शास्त्रीय मर्यादाअनुरूप अनुपालन गर्नुपर्ने र यो पशुपक्षी, मानव सबैका लागि अनिवार्य जीवन सञ्चालक भएको कुरा सैद्धान्तिक आधारमा सिद्ध गरिएको छ । यही सैद्धान्तिक निष्कर्षका आधारमा मेघदूतमा काम नै मूल प्रयोजन हो भन्ने अध्ययनको निष्कर्ष पनि रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : त्रिवर्ग, चतुर्वर्ग, पुरुषार्थ चतुष्टय, सम्प्रदाय, शास्त्रीय, जैविक

१. विषयपरिचय

महाकवि कालिदास संस्कृत साहित्यको इतिहासमा प्रसिद्ध छन् । उनले नाटक, महाकाव्य र खण्डकाव्यहरू रचना गरेका छन् । उनका दुईवटा खण्डकाव्यहरू मध्ये मेघदूतम् प्रसिद्ध छ । यो खण्डकाव्य दूतकाव्यका नामले बढी चर्चित रहेको पाइन्छ । यसका नायक यक्ष हुन् । उनी कुबेरको सेवकका रूपमा

* सहप्राध्यापक, ने.सं.वि.पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान ।

रहेर पूजाका लागि फूल टिप्ने काम गर्दथे । यक्षिणीसँग भोग विलासमा रमाएका यक्षले एकदिन समयमै फूल तयार गरिदिन सकेनन् । यक्षले ढिलो गर्नाको कारण बुभेरेर रिसाएका कुबेरले एक वर्षसम्म विप्रयोगमा एकलै बस्नु पर्ने कठोर श्राप दिए । त्यसकै परिणाम स्वरूप रामगिरि भन्ने ठाउँमा एकलै कामपीडित भएर बसेका यक्षले मेघलाई खबर लगिदिने सन्देशवाहकका रूपमा ग्रहण गरे । एकोहोरो रूपमा मेघलाई अनुनय विनय गरी आफ्नी प्रियासमक्ष आफ्ना मनोभावहरू लगिदिन अनुरोध गरे र मेघले पनि यक्षको आर्तपुकारा शिरोधार्य गरी सन्देश लगिदिने काम गरेको वर्णन प्रस्तुत खण्डकाव्यमा छ । पूर्व र उत्तर गरी दुई खण्डमा संरचित प्रस्तुत काव्यको मुख्य रस विप्रलम्भ शृङ्गार रहेको छ । वैदर्भी रीति र माधुर्य गुण यस काव्यका रसपरिपाकका लागि उपयोगी काव्यतत्त्व देखिन्छन् । उपमा, उत्प्रेक्षा, काव्यलिङ्ग, अर्थान्तरन्यास आदि प्रसिद्ध अलङ्कारहरूको समुचित प्रयोग र रसअनुकूल छन्द भएकाले काव्य श्रुतिमधुर भएको देखिन्छ । प्रस्तुत खण्डकाव्यको अध्ययन, समीक्षा विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न कोणबाट गरेका छन् । काव्यप्रयोजनका दृष्टिले यो काव्यको मूल प्रतिपाद्य र स्थापना केके हुन् ? भन्ने जिज्ञासा रहेकै छ । यसको समाधान गर्न निश्चित उद्देश्य केन्द्रित हुनुपर्ने भएकाले काव्यप्रयोजन मध्ये पनि कामलाई मुख्य मानेर उक्त प्रयोजन सिद्ध गर्ने काम यसमा गरिएको छ ।

२. समस्याकथन

यस लेखको मुख्य आधार कृति मेघदूत खण्डकाव्य हो । त्यसमा अध्ययन गरिने विषय काव्य प्रयोजन हो । काव्यका विभिन्न प्रयोजनहरू मध्ये यहाँ काम को अध्ययनलाई नै मूल विषय बनाइएकाले समस्या चयन पनि त्यसैबाट गरी निम्न बुँदाहरू समस्याका रूपमा उपस्थापन गरिएको छ ।

क) कामलाई काव्यप्रयोजनका रूपमा किन स्वीकार गरिएको हो ?

ख) मेघदूत खण्डकाव्यमा काम कसरी मुख्य प्रयोजन बनेको छ ?

ग) प्रस्तुत अध्ययनलाई अनुसन्धानमूलक र विषयकेन्द्रित बनाई सैद्धान्तिक निष्कर्षमा पुग्नका लागि निम्नानुसार उद्देश्य निर्धारण गरिएको छ ।

३. उद्देश्य

क) कामलाई काव्यप्रयोजनका रूपमा स्वीकार गर्नाका कारण खोज्नु,

ख) मेघदूतमा मुख्य प्रयोजनका रूपमा कामलाई सिद्ध गर्नु ।

४. अध्ययन विधि

प्रस्तुत शोध लेख तयार गर्नका लागि पुस्तकालीय स्रोतहरूको उपयोग गरिएको छ । विषय र तत्सम्बद्ध समस्यासँग सम्बन्धित प्राथमिक सामग्रीका रूपमा मूलग्रन्थ र द्वितीयक सामग्रीका रूपमा विभिन्न भाषामा लेखिएका लेखरचना तथा समीक्षाहरूलाई लिइएको छ । आवश्यक सामग्रीका साक्ष्यमा विषय विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा वर्णनात्मक तथा व्याख्यात्मक विधि अपनाई निष्कर्ष निरूपण गरिएको छ ।

५. सीमाङ्कन

संस्कृतकाव्य र काव्यशास्त्रहरूमा विभिन्न कवि तथा आचार्यहरूले काव्यका प्रयोजनहरू प्रतिपादन गरी तिनलाई सूत्रात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । तिनीहरू मध्ये यस शोध लेखमा काव्यप्रयोजनका रूपमा स्वीकार गरिएको तर अपेक्षाकृत व्याख्या विश्लेषण भएको नदेखिएको कामको सैद्धान्तिक एवम् शास्त्रीय मान्यताको खोजी गरिएको छ । कामलाई काव्यप्रयोजनका रूपमा केकसरी प्रयोग गरिन्छ, भन्ने उदाहरणका रूपमा मेघदूत खण्डकाव्यलाई आधारकृति बनाइएको छ । काम बाहेक अन्य

प्रयोजनहरूको प्राप्त उपायहरूको विश्लेषण नगरी कामतत्त्वकै मात्र निरूपण गर्नु र प्रस्तुत काव्यमा तथ्यका आधारमा त्यसकै प्रधानता सिद्ध गर्नु, नै अध्ययनको सीमा रहको छ ।

६. पूर्वाध्ययनको समीक्षा

- क) प्रज्ञाज्योति जर्नलमा प्रकाशित मेघदूतस्य काव्यसौन्दर्यम् शीर्षकको संस्कृतभाषाको लेखमा समीक्षक नन्दन भट्टराईले मेघदूतका विभिन्न पक्षहरूको अध्ययन गर्दै तिनमा अन्तर्निहित काव्यसौन्दर्यचेत विश्लेषण गरेका छन् । उक्त अध्ययनमा उनले कामलाई सृष्टिस्थितिसंहार प्रक्रियामा कामका महत्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । (भट्टराई, २०६९, १७०) कामकै चर्चा गर्ने क्रममा उनले यो जीव मात्रको परिपोषक तत्त्व हो र परमात्माकै रूप हो भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । कामपीडा असह्य हुन्छ भन्ने उल्लेख गर्दै उनले प्रियाबाट टाढा रहेका काव्यनायक यक्ष पनि कामव्यथाबाट अत्यन्त पीडित भएकाले विवेकहीन पनि भएका छन् । त्यसैले अचेतन मेघलाई पनि चेतनसरह मानी दूतका रूपमा नियुक्त गर्न पुगेका हुन् भन्ने उल्लेख गरेका छन् । (भट्टराई, २०६९ : १७०)
- ख) प्रभा पत्रिकामा प्रकाशित सागरमणि सुवेदीले मेघदूतको चित्र : विप्रलम्भको उत्कर्ष शीर्षकको उल्लेख गरिएको यक्षपत्नीको स्मरण गर्दै प्रवासी यक्षले ढुङ्गामा बनाएको चित्रका आधारमा खण्डकाव्यको विप्रलम्भ शृङ्गार रसको विश्लेषण गरिएको पाइन्छ । कामपीडाग्रस्त यक्ष पत्नीवियोगका कारण विक्षिप्तप्रायः भएका छन् । कामवासना तृप्तिको अभावले छटपटाइरहेका यक्ष क्रमशः विवेकशून्य पनि हुँदै गएको उल्लेखका चेतन र अचेतन बिचको भेदज्ञान पनि उनममा हराउँदै गएकाले नै अचेतन जड बादललाई पनि चेतन कर्ता मानी आफ्नी प्रियतमाला खबर लगीदिने दूतका रूपमा सम्बोधन गरिएको र त्यही कार्यका लागि अनुनय विनयपूर्वक प्रार्थना गरिएको हो भन्ने उल्लेख गरिएको पाइन्छ । कामसन्तापजन्य क्रियाको विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा उक्त लेखमा विवेकह्रास हुँदै जानाका कारण कामपीडा नै हो भन्ने आशय व्यक्त गरिएको पाइन्छ । (सुवेदी, २०७४ : १३२)
- ग) पूर्वीय काव्यशास्त्री आचार्यहरूले उल्लेख गरेका काव्यप्रयोजनहरू मध्ये प्रमुख आचार्यहरूका अभिमतहरूको सङ्ग्रह गरी तिनको सर्वेक्षण गर्ने काम भएको छ । अनुसन्धानात्मक पत्रिका उद्घोषमा सागरमणि सुवेदीले काव्य प्रयोजन सम्बन्धी पूर्वीय मत : समीक्षात्मक अध्ययन शीर्षकीय लेखमा पूर्वीय आचार्यहरूले स्थापना गरेका काव्यप्रयोजनहरूको समीक्षा गरिएको पाइन्छ । उक्त अध्ययनमा नाट्यशास्त्रकार भरतले प्रस्तुत गरेका काव्यप्रयोजन शोक, दुःख र श्रमको थकाइबाट उन्मुक्त भई आनन्द प्राप्त गर्नाका लागि नाटक अपरिहार्य विधा हो भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । आचार्य भामहले प्रस्तुत गरेका काव्यप्रयोजनहरू धर्म, अर्थ, काम र मोक्षका साथै कीर्ति र आनन्द पनि उक्त लेखमा उल्लेख गरिएका छन् । (सुवेदी, २०६७, ३५) अर्का आचार्य कुन्तकले पनि धर्म, अर्थ, काम र मोक्षका अतिरिक्त अलौकिक आनन्द काव्यबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ भनेका छन् । मुख्य आचार्यहरूका मतहरू प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा काव्यप्रकाशकार मम्मटले उल्लेख गरेका काव्यप्रयोजनहरू पनि उक्त लेखमा प्रस्तुत गरेका पाइन्छ । उनले काव्यबाट यसप्राप्त गर्न सकिन्छ, आय आर्जन गर्न सकिन्छ, काव्यबाट व्यावहारिक ज्ञान प्राप्त हुन्छ, अनिष्ट निवारण गरी अभीष्ट प्राप्त गर्न सकिन्छ, आनन्द प्राप्त हुन्छ र काव्यबाटै सरस उपदेश पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ भनेका छन् । यी विचारहरूलाई पनि महत्व साथ उक्त अध्ययनमा देखाइएको छ । (सुवेदी, २०६ : ३६) पूर्वीय काव्यप्रयोजनहरूको सामान्य

समीक्षा गरिएको उक्त लेखमा आचार्य मम्मटले प्रस्तुत गरेको मतलाई पूर्ण, सन्तुलित मानिएको भएतापनि कामका उपादेयता र महत्ताको चर्चा गरिएको छैन । (सुवेदी, २०६७:३८) आचार्य मम्मटले प्रस्तुत गरेका काव्यप्रयोजनहरूको समीक्षा गर्ने सन्दर्भमा आध्यात्मिक र भौतिक दुवै दृष्टिबाट ती प्रयोजनहरू सन्तुलित रहेको कुरा चाहिँ उक्त अध्ययनमा पाइन्छ ।

- घ) महाकवि कालिदासस्य काव्येष्वलङ्काराणां सङ्क्षिप्तानुशीलनम् शीर्षकीय संस्कृतभाषानिबद्ध अध्ययनमा महाकवि कालिदासका काव्यकृतिहरूको परिचय प्रस्तुत गरिएको देखिन्छ । प्रभा पत्रिकामा प्रकाशित उक्त लेखमा अध्येता गिरिराज खतिवडाले मेघदूत खण्डकाव्यको पनि चर्चा गरेका छन् । मेघदूत खण्डकाव्यको उल्लेख गर्दै खतिवडाले यसको काव्यगत चमत्कृतिका कारण अर्थालङ्कार भएको र अलङ्कारमा पनि अर्थान्तरन्यास उत्प्रेक्षा आदिको विशिष्टव्याख्या रहेको छ, भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । (खतिवडा, २०७०/०७:५)
- ङ) काव्यप्रयोजनम् शीर्षकीय लेखमा अध्येता टेकनाथ घिमिरेले पूर्वीय आचार्यहरूले अभिव्यक्त गरेका काव्यप्रयोजनहरूको अध्ययन गरेका छन् । आचार्य भरतमुनिदेखि पण्डितराज जगन्नाथसम्मका विद्वान्हरूले प्रस्तुत गरेका अभिमतहरूको उल्लेख गर्दै तिनीहरूका मतहरूको अलगअलग चर्चा पनि उक्त लेखमा पाइन्छ । विभिन्न आचार्यहरूका कतिपय समान र केही भिन्न विचारहरूको उल्लेख पनि गरिएको उक्त लेखको निष्कर्षमा मूल काव्यप्रयोजन धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष प्राप्ति नै हुन् भन्दै अन्य काव्यप्रयोजनहरूलाई गौण मानिएको पाइन्छ (घिमिरे, २०६९:९०)। यस अध्ययनमा पुरुषार्थ चतुष्टयलाई नै मुख्य काव्यप्रयोजन भनिएतापनि तिनको छुट्टाछुट्टै विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको देखिँदैन ।
- च) संस्कृत काव्य एवम् काव्यशास्त्रको विशद अनुशीलन, समीक्षणकर्ता नगेन्द्रले संस्कृत काव्यशास्त्रपरम्परामा मात्रै होइन, लोकजीवनमा, व्यवहारमा पनि प्रयोजन अनिवार्य रूपमा उल्लेख गर्नुपर्छ, गरिन्छ भन्दै प्रयोजन बिनाको जुनसुकै काम पनि मूल्यहीन, अर्थहीन हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । (नगेन्द्र, १९९३:१०) संस्कृत काव्यमा प्रयोजन भनिएभै शास्त्रमा अनुबन्ध चतुष्टय प्रसिद्ध रहेको कुरा पनि उनले उल्लेख गरेका छन् । तिनीहरू क्रमशः अधिकारी, विषय, सम्बन्ध र प्रयोजन हुन् भन्ने कुरा पनि उनले स्पष्ट पारेका छन् । (नगेन्द्र, १९९३:११) पूर्वीय आचार्यहरूले उल्लेख गरेका प्रायः सबै काव्यप्रयोजनहरूको संश्लेषण गर्न सकिने धारणा अघि सार्दै नगेन्द्र दृष्ट र अदृष्ट गरी दृष्ट भनेका प्रीति वा आनन्द र अदृष्ट भनेको सिद्धि पछि प्राप्त हुने कीर्ति वा अमरता भन्न सकिन्छ, भन्दछन् । त्यसैगरी काव्यप्रयोजनहरूलाई पुनः दुई भागमा विभाजन गर्न सकिने तर्क गर्दै आनन्दकलागत निपुणता, बुद्धिविबर्द्धन व्यक्तिगत र लोकोपदेश सामाजिक प्रयोजन हुन् भन्दछन् । (नगेन्द्र, १९९३:१३) पुरुषार्थ चतुष्टय भनी धर्म, अर्थ, काम र मोक्षको आधुनिक अर्थ गर्न सकिने बाटो पनि छ भन्ने नगेन्द्रको आशय रहेको देखिन्छ । उनी धर्म भनेको लोक कल्याण हो भन्न चाहन्छन् । अर्थ र कामका छुट्टै विश्लेषण नगरी मोक्ष भनेको मुक्त अवस्था वा लोभ, मोह राग द्वेष आदिबाट उन्मुक्त हुनु हो भन्न सकिने धारणा उनको रहेको देखिन्छ । (नगेन्द्र, १९९३:१३) मुख्य चारवटा पुरुषार्थहरू मध्ये अर्थ र काम प्रीति, आनन्द वा कलानैपुण्य अन्तर्गत समाविष्ट हुन्छन् भन्न आशय उनको व्याख्यामा पाइन्छ ।

- छ) पण्डितराज जगन्नाथका प्रसिद्ध लाक्षणिक ग्रन्थ रसगङ्गाधरका हिन्दीव्याख्याकार मदनमोहन भाले उक्त ग्रन्थको प्रस्तावनामा प्रासङ्गिक रूपमा काव्य प्रयोजनका उल्लेख गरेका छन् । उनले जगन्नाथद्वारा उल्लिखित काव्यप्रयोजनहरूको चर्चा गर्ने क्रममा मम्मट र विश्वनाथद्वारा प्रस्तुत काव्यप्रयोजनहरूको पनि उल्लेख गर्दै काव्यप्रयोजन निर्देश गर्ने सन्दर्भमा विद्वान्हरू विभिन्न मतहरू राखे पनि अन्यत्रबाट प्राप्त हुन नसक्ने, काव्यबाट मात्र सम्भव रसास्वादनजन्य आनन्द नै हो भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् । (भा, १९९३:१२) यशप्राप्ति, अर्थोपार्जन, आदिका विभिन्न विकल्प र उपायहरू छन् काव्यगत विशिष्ट प्रयोजन आनन्द नै हो भन्ने उनको मत रहेको देखिन्छ ।
- ज) मृच्छकटिक संस्कृत नाटकका संस्कृत टीकाकार ब्रह्मानन्द शुक्लले उक्त नाटकको आमुखमा काव्य प्रयोजनको अतिसङ्क्षिप्त चर्चा गरेको पाइन्छ । उनले मूल रूपमा मम्मटद्वारा प्रस्तुत काव्यप्रयोजनलाई नै महत्व दिए र काव्यप्रयोजनको सार आनन्द नै हो र आनन्द भनेको रस हो भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । (शुक्ल, १९५२:२)
- झ) हिन्दी भाषामा लिखित ध्वनि सिद्धान्त तथा तुलनीय साहित्य चिन्तन ग्रन्थका लेखक बच्चूलाल अवस्थी रसास्वादनको चर्चा गर्ने सन्दर्भमा साधारणीकरण सिद्धान्तको उल्लेख गर्दै फ्रायडका सिद्धान्त स्मरण गर्न पुग्दछन् । उनी भन्छन् मावन मनमा उत्पन्न अवस्थित कामवासनाजन्य मनोभावहरूको स्वतन्त्र प्रकटीकरण भइरहेको हुँदैन । अन्के सामाजिक संस्कार र मानमर्यादाका कारण दमिल अवस्थामा रहेका मनोभावहरू शृङ्गार रस प्रधान काव्यास्वादनबाट जागृत हुन्छन् । काव्यका माध्यमबाट जागृत मनोभावहरूको आस्वादन नै रसानुभूति हो । उनी यसलाई आफ्नो मात्र निष्कर्ष नभई प्रसिद्ध भारतीय काव्यशास्त्र समीक्षकहरूको अभिमत पनि हो भन्दछन् (अवस्थी, १९७२:२६६) यस कथनका आधारमा घुमाउरो रूपमा भए पनि काव्यप्रयोजनलाई परिपुष्टि मिलेको देखिन्छ । अझ स्पष्ट रूपमा भन्ने हो भने मानवीय मनोवृत्तिका रूपमा रहेको कामको जागृति, आस्वादन गराउन पनि काव्यको प्रयोजन हुन्छ, जुन मर्यादित, अनुशासित र रसात्मक पनि हुन्छ ।
- ञ) काव्यप्रकाशकार आचार्य मम्मटले आफ्नो ग्रन्थ काव्यप्रकाशमा स्पष्ट रूपमा काव्यप्रयोजन उल्लेख गरेका छन् । उनले काव्यबाट कीर्ति प्राप्त गर्न सकिन्छ, अर्थोपार्जन हुन्छ, काव्य व्यवहार ज्ञानका लागि उपयोगी हुन्छ, काव्यबाट अनिष्ट निवारण अभीष्ट प्राप्ति हुन्छ, काव्यास्वादन परम आनन्ददायक हुन्छ भनेका छन् । त्यसैगरी काव्यका प्रयोजनहरू मध्ये सरस उपदेश सम्प्रेषण पनि उल्लेख्य हो भन्ने उनको मत रहेको पाइन्छ । (मम्मट, २०३१ :१०) आचार्य मम्मटले प्रतिपादन गरेको काव्यप्रयोजनमा स्पष्ट रूपमा काम शब्दको उल्लेख देखिदैन तापनि व्यावहारिक ज्ञान, सरस कान्तासम्मित उपदेशजस्ता शब्दावलीबाट मानसिक कामना सिद्धिका लागि पनि काव्य उपयोगी हुने स्पष्ट देखिन्छ ।
- ट) साहित्य दर्पणकार आचार्य विश्वनाथले धर्म, अर्थ, काम र मोक्षलाई अलगअलग वा पुरुषार्थचतुष्टय पनि नभनी तिनै धर्म, अर्थ, काम र मोक्षलाई चतुर्वर्ग भनेका छन् । प्रतिभावान् व्यक्तिहरूले अरु शास्त्रहरूबाट प्राप्त गर्ने पनि यिनै चार वटा पुरुषार्थहरू हुन् । काव्याध्ययनबाट पनि यिनै तत्त्वहरू प्राप्त हुन्छन् । फरक के छ भने कमप्रतिभाशाली व्यक्तिहरू पनि काव्यबाट ती पुरुषार्थ सजिलै प्राप्त गर्न सकिने भएकाले काव्याध्ययन आवश्यक छ । यस अर्थमा सरलतापूर्वक प्रयोजन सिद्ध हुने भएकाले काव्यको वैशिष्ट्य पनि छ भन्ने उनको आशय रहेको देखिन्छ । (विश्वनाथ, १९९८:३)

व्यक्तिमात्रै होइन, उनले काव्यप्रयोजनहरूको व्याख्या गर्ने सन्दर्भमा अर्थद्वारा नै कामसिद्ध गर्न सकिने पनि बताएका छन् ।

- ठ) वक्रोक्तिसम्प्रदायका संस्थापक आचार्य कुन्तकले पनि काव्यप्रयोजन प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा धर्म, अर्थ, काम र मोक्षलाई एउटै शब्दमा चतुर्वर्ग भनेका छन् । उनले ती पुरुषार्थहरूको प्राप्तिलाई स्वीकार गर्दै तीभन्दा पनि विशिष्टतम प्राप्ति भनेको अन्तश्चमत्कार वा चरम आनन्दानुभूति काव्यको विशिष्ट प्रयोजन हो भन्ने अभिमत राखेका छन् । (कुन्तक, २०४:१४)
- ड) संस्कृत साहित्यको इतिहास (अनु.) ग्रन्थका अनुवादक रामसागर त्रिपाठीले संस्कृत वाङ्मयका विविध पक्ष र तिनका विशेषताहरूको विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा काम र कामशास्त्रको समेत अध्ययन गरेको देखिन्छ । उनले काम पशुपक्षीको जस्तै मानवका लागि पनि सामान्य मनोवृत्ति मानेको देखिन्छ । पुरुषाका रूपमा कामको महत्व दर्साउँदै उनी मानवीय जीवनचक्रका दृष्टिले धर्म, अर्थ र काममा कामकै प्रमुखता रहेको हुन्छ, तापनि कामसिद्धि र प्राप्तिका लागि अर्थको आवश्यकता पर्ने र कामलाई अनुशासित, मर्यादित बनाउनका लागि धर्मशास्त्र पनि आवश्यक पर्दछ भन्दछन् । (त्रिपाठी, १९९१:५५१,५५२ त्रिपाठीको यो विश्लेषणले के देखाउँछ, भने काम मानवजीवनका लागि अत्यावश्यक मनोवृत्ति हो । यसलाई मर्यादित र अनुशासित पद्धतिसँग जोडेर शास्त्रीय विधिको आवश्यकता पर्ने कुरा स्वीकार गरेका छन् ।
- ढ) काव्यालङ्कार सूत्रकार आचार्य वामनले काव्यप्रयोजन पनि सूत्रात्मक रूपमा स्थापित गरेका छन् । उनका विचारमा काव्यप्रयोजन दृष्ट र अदृष्ट गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । दृष्ट प्रीति र अदृष्ट प्रयोजन कीर्ति हो भन्न उनको आशय रहेको देखिन्छ । (वामन, १९५३:२) आचार्य वामनले प्रीतिकर वा आनन्ददयक कुराहरू जीवनका लागि आवश्यक हुन्छन् र ती काव्यबाट प्रत्यक्ष रूपमा प्राप्त गर्न सकिन्छ । कीर्ति वा अमरता परोक्ष विषय हो भन्ने उनको आशय रहेका देखिन्छ ।
- ण) मेघदूत खण्डकाव्यको समीक्षा गर्ने सन्दर्भमा अध्येता करुणापति त्रिपाठीले कालिदास ग्रन्थावली नामक ग्रन्थमा मेघदूतको वैशिष्ट्य विप्रलम्भशृङ्गार रसको परिपाक हो, भन्ने विचार अभिव्यक्त गरिएको देखिन्छ । त्रिपाठी, २०१९:७४) विप्रलम्भशृङ्गार रस स्थायी भावका दृष्टिले रतिसँग सम्बन्धित हुन्छ । कामभोग वा सिद्धिका दृष्टिले अतृप्त अवस्था वा भोग उत्कृष्ट अभिलाषा प्रस्तुत काव्यको मूल कथ्य भएकाले विप्रलम्भशृङ्गारको मूल कामका वर्णनको महत्व स्वतः सिद्ध भएको देखिन्छ ।
- त) मेघदूत खण्डकाव्यको औचित्यपरक अध्ययनको निष्कर्ष निरूपण गर्दै प्रस्तुत खण्डकाव्यको प्राणतत्त्व नै विप्रलम्भशृङ्गार रस भएको र त्यसका उत्कर्षकारक काव्यतत्त्वहरूको समुचित प्रयोग रहेको कुरा उल्लेख गरिएको देखिन्छ । (सुवेदी, २०७६:२८०)

५.१ पूर्वाध्ययनको निष्कर्ष

पूर्वीय साहित्यको इतिहासमा काव्यशास्त्रमा नै काव्यप्रयोजनलाई अनिवार्य मानिएको पाइन्छ । प्रयोजनविना कुनै पनि काम गरिँदैन र प्रयोजन सिद्ध नहुने कुनै पनि कृति ग्राह्य हुँदैन भन्ने मान्यता संस्कृत काव्यशास्त्र र काव्य दुवैमा दृढतापूर्वक स्थापित भएको पाइन्छ । दृश्य र श्रव्य दुवै काव्य विधामा प्रयोजनलाई उच्च प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । दृश्य काव्यका आदि आचार्य भरतमुनि र श्रव्य काव्यका

आदि आचार्य भामहदेखि नै काव्यप्रयोजनले शास्त्रीय स्थान पाउँदै आएको देखिन्छ । पूर्वीय काव्यशास्त्रको इतिहासमा विकसित विभिन्न सम्प्रदायका आचार्यहरूले आआफ्ना ग्रन्थहरूमा काव्यप्रयोजनको उल्लेख गरेका छन् । काव्यप्रयोजन उल्लेख गर्ने सन्दर्भमा विद्वान्हरूका आआफ्ना शैली, आशय र भिन्न शब्दावली देखिए तापनि तिनमा अभिव्यक्त विचारको अध्ययन गर्दा कुनै नकुनै रूपमा लोककल्याण, मर्यादा, उन्नति, आत्मसन्तुष्टि, आनन्द, बुद्धिविवेक अभिवृद्धि भौतिक, आत्मिक सुखशान्ति आदि काव्यबाट सहज रूपमा पाइन्छ, भन्ने कुरामा विमति देखिँदैन । यिनलाई सूत्रबद्ध गर्ने काम भामहले नै गरेका हुन् । उनले मूल रूपमा धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, कलामा निपुणता, प्रीति, कीर्ति प्राप्ति नै काव्यका प्रयोजन हुन् भनी निर्धारण गरेका छन् । उनीभन्दा पछिका आचार्यहरूले पनि यिनकै मान्यताका आधारमा काव्यप्रयोजनहरू प्रतिपादन गरेको देखिन्छ । विभिन्न आचार्यहरूले प्रतिपादन गरेका काव्यप्रयोजनहरूका संश्लेषण गर्दा मूल रूपमा धर्म, अर्थ, काम र मोक्षप्रसिद्ध काव्यप्रयोजन मानिएका देखिन्छन् । यिनैलाई पुरुषार्थ चतुष्टय भनिन्छ । कसैले धर्म, अर्थ र कामलाई मात्र प्राथमिकता दिएर उल्लेख गर्दा त्रिवर्ग भनेका पाइन्छ, भने चारओटालाई एकै शब्दमा भन्दा चतुर्वर्ग भन्ने गरिएको छ ।

विभिन्न आचार्यहरूले प्रतिपादन गरेका काव्यप्रयोजनहरूको समीक्षा, तुलना गर्दै अध्ययन गर्ने कामहरू भएका देखिन्छन् । सूत्रात्मक रूपमा अभिव्यक्त विचारहरूको व्याख्या आवश्यक हुन्छ । अध्येताहरूले आआफ्ना अध्ययनहरूमा काव्यप्रयोजनहरूको चर्चा गरेको पाइता पनि तिनको सोदाहरण व्याख्या गरिएको देखिँदैन । विशेष गरी धर्म, अर्थ र मोक्षको केही बढी अध्ययन भएको देखिन्छ । धर्मनिरूपणका लागि विभिन्न श्रुतिस्मृति, धर्मशास्त्रहरू संरचित छन् । अर्थशास्त्र अर्थसिद्धान्त नै हा । मोक्ष र धर्म अन्योन्याश्रित देखिन्छन् । काव्यप्रयोजनमा उल्लेख्य स्थान पाए पनि तुलनात्मक रूपमा कामको परिचर्चा थोरैमात्र भएको छ । एकातिर कामको सैद्धान्तिक अध्ययनले काव्यक्षेत्रमा मात्र पाएको देखिन्छ, भने काव्यमा कुन कुन प्रयोजन मुख्य रूपमा प्राप्य छन् भनी अध्ययन त भएकै देखिँदैन । कामको महत्व, आवश्यकता, अपरिहार्यता हुँदाहुँद पनि यसको सैद्धान्तिक एवम् काव्यपरक काव्यप्रयोजनपरक अध्ययन यथेष्ट भएको देखिँदैन । यस लेखमा अध्ययनको आधारकृति मेघदूत खण्डकाव्यलाई बनाएर काव्य प्रयोजनहरूमध्ये त्यसमा कामको स्थान केकस्तो रहेको छ भन्ने जिज्ञासा समाधान गर्ने उद्देश्य राखिएको छ । विगतमा भएका अध्ययनहरूमा यसको अभाव देखिएकाले आंशिक रूपमै भए तापनि त्यसको अध्ययन आरम्भ गर्ने अभिलाषा पनि रहेको छ ।

६.१ सैद्धान्तिक आधार

संस्कृत काव्यशास्त्रमा स्थापित काव्यप्रयोजनहरूको मूल सैद्धान्तिक मान्यता र तिनको व्यावहारिक, लौकिक उपादेयता प्रसिद्ध नै छ । शास्त्रीय रूपमा प्रतिष्ठित धेरै प्रयोजनहरू देखिन्छन् । सूत्रात्मक रूपमा पुरुषार्थ चतुष्टय, चतुर्वर्ग भनेर धर्म, अर्थ, काम र मोक्षलाई लिइएको पाइन्छ । कतिपय सन्दर्भमा त्रिवर्ग भनेर धर्म, अर्थ र कामलाई परिभाषित गरिएको पनि पाइन्छ । यी प्रयोजनको व्याख्या गर्ने सन्दर्भमा धर्म, अर्थ र मोक्षका तुलनामा काम तत्त्वको व्याख्या काव्यप्रयोजनका रूपमा कम भएको देखिन्छ । काव्यको प्रयोजन जीवनजगत्भन्दा पृथक् छैन । जीवनजगत्सँग अभिन्न रूपमा गाँसिएको काम सृष्टिकाकालसँग पनि जोडिएको छ र यसले दार्शनिक ऐतिहासिक, प्राकृतिक महत्व पनि प्राप्त गरेको देखिन्छ । जैविक जीवनचक्रसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने कामको सम्बन्ध धर्म र मोक्षसँग पनि जोडिएको छ ।

काम तत्त्वको शास्त्रीय स्वरूप मान्यता र काव्यप्रयोजनका रूपमा यसको स्थान निरूपण गरी त्यसकै आधारभूमि र आलोकमा विकसित भई काव्यप्रयोजनका रूपमा समेत स्वीकार गरिएको काम तत्त्वको स्थापित शास्त्रीय मान्यता नै अध्ययनका लागि पनि सैद्धान्तिक आधारभूमि बनाइएको छ ।

७. मेघदूतको काव्यप्रयोजनपरक अध्ययन

काव्यप्रयोजनसिद्धिका दृष्टिले मेघदूत खण्डकाव्यमा काम तत्त्वका अतिरिक्त अन्य प्रयोजनहरू पनि रहेका देखिन्छन् । त्यसो भए तापनि काव्यको मुख्य प्रतिपाद्य प्रयोजनका रूपमा काम तत्त्व नै रहेको पाइन्छ । यसको सैद्धान्तिक आधार र स्वरूप निरूपण गरी उक्त काव्यकृतिमा त्यसको मूल प्रयोजन कसरी सिद्ध गरिएको छ भन्ने जिज्ञासा निवारण गर्न सकिने सैद्धान्तिक आधारहरू छन् । कृतिमा वर्णित विषयवस्तु मुख्य लक्ष्यका साक्ष्यमा तिनको क्रमबद्ध व्यवस्थित अध्ययन गर्न सकिन्छ । काम तत्त्वको स्वरूप निर्धारण गर्न कामशास्त्रीय सिद्धान्त र रसगत दृष्टिले कामदशाहरूको अध्ययन गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

७.१ काम तत्त्वको दार्शनिक शास्त्रीय आधार र सैद्धान्तिक आधार

लोकव्यवहारमा कामवासना, विषयवासना, विषयभोग आदि भनेर कामलाई बुझ्ने गरिएको छ । कुनै वस्तु प्राप्त गर्न त्यसतर्फ प्रवृत्त भई क्रियाशील रहनु, कुनै चिज प्राप्त गर्ने इच्छा गर्नु, कामना गर्नुलाई पनि काम भन्ने गरिएको पाइन्छ । मानवीय स्वभाव र एषणा मात्र नभएर पशुपक्षीहरूको समेत नैसर्गिक क्रिया, जीवनचक्रसँग जोडिएको कामतत्त्वलाई सर्वप्राचीन ग्रन्थ ऋग्वेदमा कामस्तदग्रे समवर्तताधिः मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् । (शर्मा, सन् २००५:१०,१२९) भनेर सृष्टिकर्ताका मनमा मनमा सबभन्दापहिला, सबभन्दा अगाडि रहेको कामतत्त्व नै हो भनी सिद्ध गरिएको पाइन्छ ।

ऋग्वेदको संहिताले नै पहिलो सृष्टिशक्तिका रूपमा स्वीकार कामतत्त्वका बारेमा सूक्ष्म अध्ययन, विवेचन गरी यसको दार्शनिक सैद्धान्तिक स्वरूप निर्धारण गर्ने र त्यसलाई व्यावहारिक रूपमा समेत व्याख्या गरी मर्यादित रूपमा स्थापना गर्ने काम आचार्य वात्स्यायनले गरेका छन् । उनले पनि ऋग्वेदले भैं यसको सर्वप्राचीनता र सर्वसत्तासिद्ध गर्ने काम गरेका छन् । कामशास्त्रीय धर्म, अर्थ र मोक्षका अधिकरणहरूको पनि उल्लेख गरिएको पाइन्छ । बुद्धिका लागि धर्म, मनका लागि काम र आत्मतत्त्वका लागि मोक्षको आवश्यकता पर्ने कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । शरीरलाई अर्थ आवश्यक छ । धर्म र कामका लागि पनि अर्थ आवश्यक छ । काव्यप्रयोजनलाई विशिष्टीकरण गरी त्रिवर्ग, धर्म, अर्थ र कामको मात्र उल्लेख गर्दा कामको स्थान र महत्व धर्म र अर्थकैसमान रहेको बताएका छन् । (वात्स्यायन, सन् २००४, पृ ५) मानवीय कामवृत्ति धर्मविरोधी नभएर त्यसकै परिपूरक हो । (वात्स्यायन, सन् २००४:६) भनेर कामको महत्व देखाएको पाइन्छ । कामवृत्ति मूलतः मानसिक भए पनि मन आत्मासँग सम्बन्धित भएकाले यसलाई आत्मिक विषय पनि स्वीकार गरिएको पाइन्छ । काम ज्ञानेन्द्रियजन्य विषय पनि हो । ज्ञानेन्द्रियहरूको अनुकूलतासिद्धिका लागि सम्पादन गरिने क्रियाहरूलाई पनि काम तत्त्व मानेर (वात्स्यायन, सन् २००४:२२) यसको क्षेत्र विस्तार गरिएको देखिन्छ । शैव दर्शनले पनि कामको आदिमता स्वीकार गर्दै सृष्टिको आदिकारण नै कामलाई मानेको पाइन्छ । शिवलाई पुरुष र शक्तिलाई नारीका रूपमा उल्लेख गर्दै उक्त दर्शनले ती दुईका संयोगबाट सृष्टि प्रक्रिया प्रारम्भ भएको (वात्स्यायन, सन् २००४:६) मानिएकाले सृष्टिको अपरिहार्य बीज तत्त्व मानेका कुरा स्वतः सिद्ध हुन्छ । ऋग्वेद र शैवदर्शनशास्त्रहरूले कामतत्त्वलाई

सृष्टिको आदिकारण मानेको कुराले यसको दर्शनशास्त्रीय मर्यादा पनि कायम रहेको पाइन्छ । धर्म र अर्थसँग अन्तः सम्बन्धित कामवृत्ति नै मानवीय पुरुषार्थ मानिएको देखिन्छ । कामवृत्ति मानसिक र जैविक विषय भएकाले रागात्मक हुनु यसको विशेषता नै हो । कामलाई रागात्मक अर्थमा प्रवृत्ति मानेर अविद्या, माया, आकर्षण यसलाई जोडिएको पाइन्छ भने यसैको निवृत्ति परकअर्थ ज्ञान, विकर्षण मानिएको देखिन्छ । मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति र पुराणहरूमा पनि धर्मलाई अर्थअर्थबाट काम र कामबाट पुनः धर्मफलको अभ्युदय हुने कुरा बताइएकाले (वात्स्यायन, सन् २००४:७) यिनीहरू एकअर्काका परिपूरक र मर्यादित पनि रहेको कुरा बुझ्न सकिन्छ ।

मानिसको आयु सय वर्ष मानी वर्णाश्रम धर्ममा गरिएको पच्चीस पच्चीसको चार आश्रमको विभाजन भन्दा भिन्न दृष्टिकोण कामसूत्रकार वात्स्यायनको रहेको देखिन्छ । उनले जन्मदेखि सोढवर्षसम्म ब्रह्मचर्यव्रतपालनपूर्वक अध्ययनको उमेर भनेका छन् । सोढ वर्षसम्म ज्ञानोपार्जन गरेपछि उमेर र ज्ञान दुवैका दृष्टिले कामभोगका लागि मानिस परिपक्व हुने तर्क वात्स्यायन (सन् २००४:२०) को रहेको पाइन्छ । उनले सोढ वर्षदेखि सत्तरी वर्षसम्म काम सुखसँगै अन्य भौतिक सुख भोग गर्ने उमेर हो भनेका छन् । यहाँ अत्यन्त महत्वपूर्ण कुरा चाहि विधिपूर्वक शिक्षा आर्जन गरेपछि मात्र कामवृत्तिका लागि योग्य हुने भन्ने नै देखिन्छ । काम धर्मसँग पनि सम्बन्धित भएकाले कामसूत्रकारले धर्मको पनि सूत्रात्मक परिचय प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । अदृष्ट फलदायी कर्मशास्त्र सम्मत सम्पादन गर्नु र दृष्टफलदायी काममा प्रवृत्त हुनु नै धर्म हो भन्ने आशय उनको पाइन्छ । (सन् २००४:२०) यद्यपि काम ज्ञानेन्द्रिय र मनसँग सम्बन्धित विषय हो तापनि यसको भोग चाहि अनुशासित, मर्यादित र शास्त्रसम्मत हुनुपर्दछ । कामको परिणाम सुयोग्य सन्तान प्राप्ति हो र त्यो धर्मसँग सम्बन्धित छ (वात्स्यायन, सन् २००४:२७) भनी उनले यसलाई भौतिक सुखभोगमात्र नभनी मर्यादित सृष्टिप्रक्रिया मानेर शास्त्रीय स्वरूप प्रदान गरेको देखिन्छ ।

७.२ रससिद्धान्तमा कामदशा

रति स्थायी भाव हुने शृङ्गार रसको विप्रलम्भ शृङ्गारको परिचर्चा गर्ने सन्दर्भमा कामपीडित व्यक्तिको मानसिक तथा शारीरिक अवस्थाको चित्रण गर्दै त्यस्ता व्यक्तिका लक्षण र क्रियाकलापहरूलाई कामदशा भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ (विश्वनाथ, सन् १९९८:१६३) । विप्रयुक्तव्यक्तिका सूक्ष्म क्रियाहरू स्थितिलाई दश अवस्थामा वर्गीकरण गरी तिनलाई क्रमशः अभिलाषा, चिन्ता, स्मृति, गुणकथन, उद्वेग, संप्रलाप, उन्माद, व्याधि, जडता र मृति (मृत्यु अवस्था) हुन् । (विश्वनाथ, सन् १९९८:१६३) यिनमा अभिलाषा, चिन्ता र स्मृति सम्भोग (कामवृत्ति) प्राप्ति उपायसँग सम्बन्धित मानसिक चिन्तनका अवस्था हुन् । चेतनअचेतनका विचमा भेदज्ञान नहुनु उन्माद अवस्था हो । यसमा प्रलाप पनि हुन्छ । दुब्लो हुनु, लामो सास फेर्नु, शरीर सेतो हुँदै जानु जस्ता लक्षणहरू व्याधि दशाका हुन् र यिनीहरू शारीरिक हुन् । अङ्गहरू र मनसमेत क्रियाहीन हुनुलाई जडता भनिएको छ । (विश्वनाथ, सन् १९९८:१६३) आचार्य विश्वनाथले गरेको यो सूक्ष्म अध्ययन र वर्गीकरणले कामपीडित व्यक्तिका शारीरिक एवम् मानसिक अवस्थाको चित्रण गर्दै कामपीडा बढ्दै गएर पीडितको मृत्यु समेत हुन सक्ने कुरा देखाएको छ । यस अध्ययनबाट के बुझिन्छ भने कामतृप्ति मानसिक तथा शारीरिक दृष्टिले पनि आवश्यक नैसर्गिक, जैविक र स्वाभाविक प्रक्रिया हो ।

७.३ मेघदूतका नायकनायिकाका कामदशा

रससिद्धान्त र अनुभूतिका दृष्टिले मेघदूत खण्डकाव्यमा विप्रलम्भ शृङ्गार रसको परिपाक पाइन्छ । विप्रलम्भ शृङ्गार रसका भेदहरू मध्ये श्रापजन्य विप्रलम्भ नै यस खण्डकाव्यको अङ्गी रस हो । कुबेरको श्रापका कारण एक वर्षसम्म प्रियावियुक्त भई एकलै बस्नु पर्दा प्रस्तुत काव्यका नायक पीडित भएका देखिन्छन् । उनको चरित्राध्ययन गर्दा उल्लिखित काम दशाहरू उनमा पाइन्छन् । उनी अभिलाष, चिन्ता र स्मृतिग्रस्त हुँदै उन्माद अवस्थामा पुगिसकेका छन् । जड मेघलाई चेतन ठानी सन्देश वाहकका रूपमा सम्बोधन गर्नु उनको उन्माद अवस्थामाै पराकाष्ठा हो । सुन्दर मेघमाला देखेर उत्कण्ठित भएका यक्षको मनोवृत्तिको सङ्केत गर्दै महाकवि कालिदास सामान्य मान्छेले त मेघ देख्दा उसको मनोभावमा परिवर्तन आउँछ भने पत्नीसँग अङ्कमाल गरेर बस्नबाट वञ्चित प्रवासी यक्षको के कुरा गर्नु र ? (कालिदास, १९७९:९।३) भनी काव्यको सुरु मै नायकको कामपीडित मनोदशाको चित्रण गर्दछन् । जड मेघको निर्माा जड पदार्थहरू धुवाँ, ज्योति, पानी र हावाबाट भएको हो । यक्षका कुरा सुन्ने र बुझेर प्रियालाई भनिदिने काम मेघले गर्न सक्दैन, यो यथार्थ हो । त्यसो भए तापनि चेतन व्यक्तिले मात्र गर्न सक्ने दूतको कामका लागि यक्ष मेघलाई नै सम्बोधन र प्रार्थना गर्दछन् । (कालिदास, १९७९:१३।५) जड र चेतनको भेदज्ञान नहुनाको कारण कामजन्य पीडा नै हो भन्ने महाकविको विचार रहेको देखिन्छ । कामपीडाजन्य अवस्था अध्ययनका दृष्टिले नायक यक्षको यो उन्माद अवस्था हो ।

मेघमार्फत् आफ्नी प्रियालाई सन्देश सम्प्रेषण गर्ने सिलसिलामा यक्ष विप्रयोगजन्य पीडामा बसेकी प्रियाका मनमा तिमीले आशा सञ्चार गरिदिनु पर्छ भनी आग्रह गर्दछन् । मृत्युसम्म पुऱ्याउन सक्ने कठोर काम पीडा असह्य हुन्छ । विप्रयोगमा पनि आशाबन्धनले जीवन रक्षा गर्न सक्छ भन्ने यक्षको विचार (कालिदास, १९७९:२५।१०) बाट नायिका पनि कामदशाग्रस्त भएको सङ्केत पाइन्छ ।

रामगिरिबाट अलकापुरीसम्म पुग्ने मार्ग सङ्केत गर्ने क्रममा बिचमा भेटिने विभिन्न नदीनाला, शैलशाखाहरूका बारेमा पनि यक्ष मेघलाई बताउँछन् । यही क्रममा नदीहरूबाट पानी लिएर जानुपर्ने मेघको आफ्नो कर्तव्य पनि सम्झँदै यक्ष गहिरा नदीहरूबाट पानी बोकेर जान तिमीलाई ढिलो हुन्छ । ननदीको निलो पानी नायिकाको साडीजस्तै सुन्दर देखिन्छ । छेउका बेलका शाखाहरूसम्म पुगेर तिनलाई स्पर्श गरेभँ देखिने नदीका तटहरू नायिकाका नितम्बभँ देखिन्छन् । त्यस्तो आकर्षक दृश्यमा तिमी अनुरक्त हुनेछौ किनभने कामरसास्वादन गरेको पुरुष कामानुरागजन्य हावभाव प्रदर्शन गर्ने नारीप्रति आकर्षित नभई रहन कहाँ सक्छ र ? (कालिदास, १९७९:९१।४१) भन्ने यक्षकथनमा अभिलाष, चिन्ता र स्मृति भावसँगै विकसित उन्माद अवस्था पुनः प्रकट भएको देखिन्छ । यहाँ पनि पानी, बेत, नदी किनारा आदि जड पदार्थहरूमा पनि चेतनको आरोप गरिएको पाइन्छ । चेतन र अचेतनमा भएको भेदको ज्ञान यक्षका चित्तवृत्तिमा देखिँदैन ।

यक्षको मनःस्थिति पूर्णतया उन्मादग्रस्त भएको छ । उन्मादका परिपक्व अवस्था उत्तरमेघमा अभ सघन देखिन्छ । अलकापुरीमा आफ्नै निवासमा एकलै कामपीडा सहँदै बसिरहेकी यक्षपत्नीको शरीराकृति कस्तो छ ? यसको जानकारी मेघलाई छैन भन्ने ठानेर यक्ष आफ्नी प्रियतमाको शारीरिक वैशिष्ट्य वर्णन गर्दछन् । (कालिदास, १९७९:१७४।१९) नायक यक्षमात्रै कामपीडित भएका छैनन्, उनकी पत्नी पनि उत्तिकै पीडित भएको कुरा यक्षले मेघलाई बताएको अवस्थाबाट बुझ्न सकिन्छ छ । (कालिदास, १९७९:१९७।२८)

नायकका अभावमा केशमा तेल पनि नलगाई बसेकी, विपनामा समभव नभए तापनि सपनामै भए पनि पतिसँग संयोग सुखप्राप्त गर्न पाए हुन्थ्यो भन्दै रुँदै गरेकी मेरी प्रियतमालाई भेट्नु । यक्षको यो आशयबाट उनीहरू भौतिक रूपमा टाढा छन् तापनि मानसिक अनुराग र कामेच्छा उनीहरूमा समान छ भन्ने स्वतः बुझिन्छ । उनीहरूमा रहेको कामुकतालाई कविले सपनामै भए पनि भोगानुभूतिमा रूपान्तरित गराउन चाहेको कुरा पनि उक्त अभिव्यक्तिमा अभिव्यञ्जित भएको देखिन्छ ।

नायिका यक्षपत्नीमा रहेको कामदशाजन्य स्मृति अवस्थाको वर्णनको चरमोत्कर्ष (कालिदास, १९७९:२०८।३३) यक्षका माध्यमबाट अभिव्यक्त भएको छ । उनीहरूका विचमा भएको रतिक्रिडा र त्यपछिका गतिविधिहरूको स्मरण यक्षलाई त भएकै छ । यक्षको सन्देश मेघबाट सुनेपछि यक्षप्रियाले पनि अरु कुरा भुलेर पूर्वयौन सुखानुभूतिमा चुर्लुम्म डुबेछिन्, उनका स्मृतिमा कामसुख र मेरा गतिविधिहरू आउनेछन्, उनी पनि कामातुर हुनेछिन् भन्ने यक्ष कथनले कामभावनाको स्मृति, अनुभूति र जागृति बोध गराएको पाइन्छ । मेघका माध्यमबाट प्रियासमक्ष सन्देश सम्प्रेषण गर्ने सन्दर्भमा यक्षको मनःस्थिति स्मृति र उन्मादको दोसाँधमा पनि देखिन्छ । नायिकाको रूपसौन्दर्यमा मोहित यक्ष अहिले त्यसलाई स्मृतिमा लिन बाध्य देखिन्छन् भने उनका अवयवहरूको सान्द्र्य स्मरण गर्दै विभिन्न जड पदार्थ र पशुपक्षहरूको एकदेशीय सौन्दर्यास्वादन गर्दै एउटै ठाउँमा, एउटै वस्तुमा त्यो सौन्दर्य अवलोकन गर्न नपाएकामा पश्चात्तापग्रस्त देखिन्छन् यक्ष । (कालिदास, १९७९:२२६।४१) उनी वनका लहरामा प्रियाको शरीरसौन्दर्यको अनुभूत गर्दछन् । मृगीका आँखा देख्दा उनका आँखा सम्भ्रमन्छन् । चन्द्रमा सुन्दरतामा उनी नायिकाका मुखमण्डलको सौन्दर्य देख्दछन् । मयुरका प्वाँखमा नायिकाका केशराशिको सौन्दर्य देख्ने यक्ष पानीका तरङ्गमा नायिकाकै आँखीभौँका छटा देख्दछन् । ती विविध सौन्दर्य अवलोकनबाट उनी ढुक्क, सन्तुष्ट छैनन् । एकै ठाउँमा प्रियाको सौन्दर्य सर्वस्व देख्न नपाएकामा चाहिँ पीडित र उत्कण्ठित पनि भएका देखिन्छन् । प्राकृतिक, जैविक सौन्दर्य अवलोकनबाट भन् आतुर र उत्कण्ठित भएका यक्ष स्मृति आरूढ प्रियाको चित्र शिलामा बनाएर सम्पूर्ण सौन्दर्यसार एकत्र अवलोकन गर्ने र चित्रमै भए पनि एक साथ भएको अनुभव गर्ने इच्छा गर्दछन् । त्यसरी ढुङ्गामा चित्र बनाएर सँगै हुन खोज्दा आँसु भरेर चित्र नै मेटिन्छ । दुर्भाग्यवश चित्रमा पनि सामीप्य हुन नसकेको पीडा पनि यक्षले मेघलाई सुनाएको देखिन्छ । (कालिदास, १९७९:२२९।४२) यस कथनले पनि यक्षमा विकसित हुँदै गएको कामदशाको उन्माद अवस्थाको पुष्टि गर्दछ ।

७.४ काम नै मुख्य प्रयोजन

काव्यप्रयोजनहरूलाई त्रिवर्ग वा चतुर्वर्ग वा पुरुषार्थ चतुष्टय जे भने पनि कामको महत्व र उपस्थिति देखिन्छ । धर्म र मोक्ष पारलौकिक व्याख्यामात्र गरी अबोधगम्भ, अदृश्यफलदायी बनाइएकाले तिनीहरू लौकिकजीवन निरपेक्षभै पनि ठानिएका छन् । अर्थोपार्जन जीवन निर्वाहका लागि अनिवार्य नै हुन्छ । प्राचीनता र व्यापकताका दृष्टिले हेर्ने हो भने काम तत्त्वकै सर्वप्राचीनता प्राकृतिक, जैविक, नैसर्गिक उपस्थिति देखिन्छ । आध्यात्मिक दार्शनिक दृष्टिकोणबाट होस् वा भौतिक, ऐतिहासिक दृष्टिकोणबाट सृष्टि प्रक्रियाको आदिकारण, बीजतत्त्वका रूपमा काम नै देखिन्छ । धर्म, अर्थ र मोक्ष मानव जीवनसँग मात्र सम्बन्धित रहेको देखिन्छन् । कामतत्त्व चाँहि पशुपक्षिसँग पनि अनिवार्य रूपमा जोडिएको कुरा हो । त्यसकारण पनि यसको क्षेत्र स्वतः व्यापक बनेको देखिन्छ ।

काव्य मानवीय चेतनाको अनुभूतिको अभिव्यक्ति हो । यसकारण काव्य पनि मानवजीवनसँगै सम्बन्धित भाषिक सम्पदा हो । काव्यका माध्यमबाट मानवसभ्यताको विकासको अध्ययन गर्न सकिन्छ । यसकै माध्यमबाट लोककल्याणकारी ज्ञान सम्प्रेषण गर्न सकिन्छ । काव्यप्रयोजनहरू प्राप्तिका दृष्टिले कवि वा सहृदय वा दुवै अधिकारी हुन्छन् । यसरी हेर्दा प्रकारान्तरले तिनीहरू मानवहितमै समर्पित र केन्द्रित भएका देखिन्छन् । ज्ञानेन्द्रिय र मनबाट उद्भावित काम अपराजेय जैविक तत्त्वका रूपमा परिभाषित भएकै देखिन्छ । यसले वैदिक, दार्शनिक, शास्त्रीय, सैद्धान्तिक मान्यता प्राप्त गरेको पाइन्छ । पूर्वीय वाङ्मयमा कामको सर्वव्यापक, अनिवार्य सत्ता स्वीकार गरेर नै यसलाई विधिवत् रूपमा स्थापना गरिएको देखिन्छ । यसरी अध्ययन गर्दा पूर्वीय वाङ्मयमा काम तत्त्वले बलियो आधारभूमि प्राप्त गरेको देखिन्छ । दार्शनिक दृष्टिकोणबाट सृष्टिप्रक्रियासँग जोडिएको आदिकारण भनिएको काम तत्त्वको अध्ययन गर्दा यसको अपरिहार्यतालाई ध्यान दिएर नै शास्त्रीय रूपमा सैद्धान्तिक रूपमा पनि अनिवार्य स्थान दिइएको हो । सैद्धान्तिक स्वरूप पाइसकेको काम तत्त्वलाई काव्यशास्त्र र काव्यमा समेत प्रतिष्ठित गरिएको छ । पशुपक्षीका तुलनामा कामभोगका दृष्टिले मानिस स्वाभाविक रूपमै अनुशासित, मर्यादित हुन्छ । मानवीय काम उपभोग धर्म र मोक्षसाग सम्बन्धित गराउनको कारण पनि यसलाई मर्यादित बनाउनकै लागि हो । त्यतिमात्रै होइन, कामलाई अर्थसँग पनि जोडेर यसलाई भौतिक रूपमा पनि बलियो बनाइएको देखिन्छ । ज्ञानले मानसिक रूपमा र उमेरले शारीरिक रूपमा परिपक्व भएपछि मात्र कामवृत्तिका लागि अनुमति दिनाको कारण पनि यसलाई अनुशासित व्यवस्थित बनाइनु पर्छ भनेर नै हो । व्यावहारिक दृष्टिकोणबाट पनि यो शास्त्रीय मान्यता समुचित देखिन्छ । सृष्टिप्रक्रियाको निरन्तरता, वंशपरम्परा निर्वाहका लागि कामवृत्तिलाई स्वीकार गरी तिनलाई पनि धर्म र मोक्षसँग सम्बन्धित गराएर सुयोग्य सन्तान उत्पादनसँग कामलाई जोडिएको देखिन्छ । यो निर्देशन र शास्त्रीय प्रतिबन्ध एवम् परिसीमाले यसलाई अझ बढी मर्यादित बनाएको देखिन्छ । मानवीय अनुभूति, शास्त्रीय स्वीकृति र यसको अनिवार्य उपस्थितिका विषयमा विमति देखिँदैन । यसरी अध्ययन गर्दा काव्यप्रयोजनहरूका केन्द्रबिन्दुमा काम तत्त्व नै रहेको कुरा तथ्य र तर्कहरूले प्रमाणित गर्दछन् ।

७.५ काव्यमा कामको प्रमुखता

काव्य अनुशीलन, अनुभूतिका सन्दर्भमा मुख्य रूपमा रसलाई आधार मान्ने गरिन्छ । कामवृत्तिसँग सम्बन्धित रस शृङ्गार हो । यसको स्थायी भाव रति हो । रति कामजन्य भाव नै हो । रस सामग्रीका रूपमा स्थापना गरिएको अनुभावसँग ज्ञानेन्द्रियहरूको सम्बन्ध रहेको हुन्छ । ज्ञानेन्द्रियका विषयहरू रूप, रस, गन्ध, स्पर्श, शब्द नै हुन् । रति स्थायी भावको जागृति मानसिक व्यापार हो । यसरी हेर्दा स्थायी भावको पनि स्थायी आधार काम तत्त्व नै सिद्ध हुन्छ । शृङ्गार रसका मुख्य दुई भेद सम्भोग र विप्रलम्भ मध्ये मेघदूत खण्डकाव्यमा विप्रलम्भ शृङ्गार रसको परिपाक छ । उक्त काव्यको अङ्गी रस नै विप्रलम्भ शृङ्गार रहेको छ । विप्रलम्भ शृङ्गारका भेदहरू मध्ये श्राप विप्रलम्भ शृङ्गार रस नै यस काव्यको मुख्य हो । शृङ्गार रसको शास्त्रीय चर्चा गर्दा कामपीडाजन्य अवस्थाहरू उल्लिखित देखिन्छन् । कामभोगका अभावमा उत्पन्न ती विभिन्न अवस्थाहरूलाई दस किसिमका देखाएर तिनलाई कामदशा भनिएको पाइन्छ ।

प्रस्तुत काव्यका नायक र नायिका दुवै कामदशाग्रस्त देखिन्छन् । नायकको अनुभूति र कथनबाट उनका कामदशाको अध्ययन गर्न सकिन्छ भने उनको सन्देशमा व्यक्त विचारबाट नायिकाका कामदशा

पनि बुझ्न सकिन्छ । तिनलाई उदाहरणपूर्वक प्रस्तुत पनि गरिएको छ । माथि उल्लिखित शास्त्रीय सिद्धान्त र काव्यका उदाहरणगत तथ्यहरू विश्लेषण गर्दा उक्त काव्यमा कामतत्त्व नै केन्द्रीय र मुख्य कथ्यका रूपमा रहेको कुरा प्रमाणित हुन्छ ।

७.६ निष्कर्ष

पूर्वीय वाङ्मयमा ऋग्वेद सर्वप्राचीन ग्रन्थ मानिएको छ । उक्त ग्रन्थमा नै काम तत्त्वको सृष्टि सबभन्दा पहिला भएको कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । वेद पछि विकसित अन्य दार्शनिक ग्रन्थहरूमा पनि कामको प्राचीनता स्वीकार गरिएको पाइन्छ । स्मृतिग्रन्थ र पुराणहरूमा पनि कामतत्त्वका बारेमा चर्चा गर्दै यसलाई सृष्टिप्रक्रियासँग सम्बन्धित बीजका रूपमा स्वीकार गरिएका पाइन्छ । संस्कृत काव्यशास्त्रहरूमा कामलाई अनिवार्य मानेर प्रत्यक्ष, परोक्ष रूपमा काव्यप्रयोजनकै रूपमा अङ्गीकार गरिएको छ । काव्यहरूमा पनि कामले उच्च स्थान पाएकै छ । काव्यमा रसराजका रूपमा स्वीकार गरिएको शृङ्गार रसको मूल आधार पनि काम तत्त्व नै हो । यसलाई रसका सन्दर्भमा शब्दतः उल्लेख नगरेर स्थायी भावको मात्र उल्लेख गरिएको हो भन्ने देखिन्छ । संस्कृत काव्यहरूमा मूल रूपमा धर्म, अर्थ, काम र मोक्षलाई प्रयोजन मानेर तिनकै सिद्धिका साधन काव्यलाई मानिएको स्पष्ट देखिन्छ । काव्य साधन र पुरुषार्थ चतुष्टय साध्य हुन् भन्ने कुरा निर्विवाद नै छ । सैद्धान्तिक एवम् शास्त्रीय दृष्टिले पुरुषार्थको केन्द्रीय तत्त्व काम नै हो भन्ने स्पष्ट भएकै छ । मेघदूत खण्डकाव्यमा पनि कामतत्त्वकै प्रधानता रहेको तथ्यद्वारा प्रमाणित विषय हो । समग्र अध्ययनको निष्कर्षलाई सूत्रात्मक रूपमा निम्न बुँदामा उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- क) कामलाई सृष्टिप्रक्रियाकै सर्वप्राचीन, बीजतत्त्वका रूपमा स्वीकार गरी स्थापना गरिएकाले यसका दार्शनिक, शास्त्रीय एवम् सैद्धान्तिक आधारभूमि सशक्त र सबल रहेको देखिन्छ ।
- ख) कामलाई वैदिक वाङ्मयदेखि स्मृतिशास्त्र र पौराणिक ग्रन्थहरूले समेत मूल, कारण तत्त्वकै रूपमा अङ्गीकार गरेका छन् । क्रमिक रूपमा विकसित पूर्वीय काव्यशास्त्रहरूमा पनि कामलाई मुख्य काव्यप्रयोजन मानिएको छ । काव्यमा पनि पुरुषार्थलाई साध्य र काव्यलाई साधन मानिएको देखिन्छ । पुरुषार्थहरूमा पनि कामकै केन्द्रीयता रहेको पाइन्छ । धर्म, अर्थ र मोक्षजस्ता अन्य पुरुषार्थहरू कामसँगै सम्बन्धित रहेका देखिन्छन् ।
- ग) धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र जस्तै कामशास्त्रको पनि निर्माण भई यसका विषयमा सूक्ष्म विवेचना गरी कामको दार्शनिक स्वरूप निर्धारण गरिएको पाइन्छ ।
- घ) कामको सर्वव्यापकता, सर्वसत्ता, सामर्थ्य र अपरिहार्यता सैद्धान्तिक एवम् प्रायोगिक रूपमा पनि सिद्ध भएकै छ । जङ्गम प्राणीहरू पशुपक्षी र मानवका लागि पनि काम उत्तिकै आवश्यक रहेको कुरा उल्लेख गर्दै यसको महत्व र स्थान देखाइएको पाइन्छ । मानिसक सभ्य र चेतनशील प्राणी भएकाले काम भोगका लागि अनुशासन, मर्यादा आवश्यक पर्दछ । त्यसलाई शास्त्रीय रूप दिन र समाजमा मर्यादित बनाउन कामलाई धर्म र मोक्षसँग समेत जोडिएको देखिन्छ ।
- ङ) कामशास्त्रीहरूले कामको विधिवत् उपभोगका लागि शिक्षा र उमेर दुवै कुरा परिपक्व हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गरेर यसलाई सीमाबद्ध गर्न खोजेको देखिन्छ ।
- च) विभिन्न आधारबाट अध्ययन गरी सृष्टि प्रक्रियाकै आदि बीजतत्त्वका रूपमा स्थापित कामले काव्यप्रयोजनमा पनि उच्च महत्व पाएको देखिन्छ । विवेच्य काव्य मेघदूतमा पनि कामतत्त्वकै

प्रधानता रहेको देखिन्छ । श्रापजन्य विप्रलम्भ शृङ्गार रस अङ्गी भएको प्रस्तुत काव्यमा काम उपभोगको अतृप्तिजन्य पीडाका अनेक अवस्थाहरू प्रमुखपात्रमा देखिन्छन् । नायक पात्रले मेघलाई सम्बोधन गरी प्रियासमक्ष सम्प्रेषण गरेको सन्देशमा अभिव्यक्त विचार, उनको मानसिकता, अनुभूति र क्रियाकलापहरू कामभोगकेन्द्रित छन् । भोगकै लागि सञ्चरित, सञ्चालित पनि देखिन्छन् ।

छ) हाम्रा ज्ञानेन्द्रियहरू आँखा, जिब्रो, नाक, छाला र कानका भोग्य विषयहरू क्रमशः दृश्य, स्वाद, गन्ध, स्पर्श र शब्द हुन् । यिनीहरूसँगै काम जोडिएको मन हो । मूलभूत रूपमा कामको सम्बन्ध यिनै इन्द्रिय र मनसँग हुनाले कामवृत्ति पनि मानसिक र ऐन्द्रिय भएको हो । प्रस्तुत काव्यका पात्रको चरित्र पनि ज्ञानेन्द्रिय एवम् मनद्वारा विकसित भई सम्पूर्ण रूपमा कामवृत्तिप्रति समर्पित भएको देखिएकाले उक्त काव्यको साध्य काव्य प्रयोजन काम नै हो भन्ने कुरामा विमति हुनसक्ने देखिदैन ।

सन्दर्भसामग्री

- अवस्थी, बच्चूलाल (१९७२), *ध्वनिसिद्धान्त तथा तुलनीय साहित्य चिन्तन*, भोपाल : हिन्दीग्रन्थ अकादमी ।
 कालिदास (१९७९), *मेघदूतम्*, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन ।
 कुन्तक (२०४७), *वक्रोक्तिजीवितम्*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत भवन ।
 त्रिपाठी रामसागर (१९९१), संस्कृत साहित्यका इतिहास, दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान ।
 खतिवडा, गिरिराज (२०७०-०७१) **प्रभा**, *महाकविकालिदासस्य काव्येष्वलङ्काराणां सङ्क्षिप्तानुशीलनम्*, पृ. २-१४, पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान ।
 घिमिरे, टेकनाथ (२०६९), **गवेषणा**, *काव्यप्रयोजनम्* : पृ. ८७-९१, पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान, प्रकाशक : प्रजातन्त्रवादी प्राध्यापक संघ ।
 जगन्नाथ (१९९३), *रसगङ्गाधर*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।
 नगेन्द्र (१९६३), *भारतीय काव्यशास्त्र की भूमिका*, दिल्ली : नेशनल पब्लिसिंग हाउस ।
 भट्टराई नन्दन (२०६९), **प्रज्ञाज्योति**, *मेघदूतस्य काव्यसौन्दर्यम्*, पृ. १६९-१७६ । ने.सं.वि. प्राध्यापक संघ, पिण्डेश्वर विद्यापीठ एकाइ, धरान ।
 मम्मट (२०३१), *काव्यप्रकाश*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत भवन ।
 वात्स्यायन (२००४), *कामसूत्रम्*, वाराणसी : चौखम्बा, सुरभारती प्रकाशन ।
 वामन (१९५३), *काव्यालङ्कारसूत्राणि*, मुम्बई : निर्णयसागर प्रेस ।
 विश्वनाथ (१९९८), *साहित्य दर्पण*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती ।
 शर्मा, श्रीराम (सन् २००५), *ऋग्वेद संहिता*, ब्रह्मवर्चस् हरिद्वार ।
 शुक्ल, ब्रह्मानन्द (१९५३), *मृच्छकटिकं*, बनारस : संस्कृत बुक डिपो ।
 सुवेदी सागरमणि (२०७६), **दृष्टिकोण**, *मेघदूतखण्डकाव्यस्यौचित्यपरकमध्ययनम्*, पृ. २७०-२८०, अनुसन्धान व्यवस्थापन एकाइ, महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, धरान ।
 ,, (२०६७), **उद्घोष**, *काव्यप्रयोजन सम्बन्धी पूर्वीय मत*, पृ. ३४-३८, साहित्य अनुसन्धान परिषद्, धरान, सुनसरी ।